

Materiały

PROPAGANDA PROBLEMATYKI ZIEM ZACHODNICH W DZIAŁALNOŚCI ZWIĄZKU OBRONY KRESÓW ZACHODNICH — POLSKIEGO ZWIĄZKU ZACHODNIEGO (1921 - 1939)

I

Odzyskanie przez Polskę po I wojnie światowej części ziem byłego zaboru pruskiego postawiło przed władzami oraz polskimi organizacjami społecznymi zadanie utrwalenia polskiego stanu posiadania na ziemiach zachodnich i stopniowego usuwania śladów niemieczyny, pozostałych po okresie długotrwałej niewoli. Potrzebę tej pracy uzasadniał na łamach „Strażnicy Zachodniej” Teodor Tyc w sposób następujący:

„Nastrój narodu niemieckiego wobec Polski i jej kresów zachodnich na długi czas jeszcze stanowić będzie dla nas wysoce niebezpieczne sąsiedztwo. Polityka pruska przyczyniła się do tak głębokiego zakorzenienia wpływów niemieckich, że usunięcie ich nie było możliwe przez sam fakt zmiany przynależności państwowej. Działalność Niemców, pozostałych na terenie Polski, wykazuje tendencje szkodliwe dla nas, potrzeba przeto organizacji, której zadanie polegałoby na usunięciu śladów i pozostałości niewoli, na wyzyskaniu co do joty praw przysługujących nam na mocy traktatu wersalskiego, a przede wszystkim na wzmożeniu i umocnieniu naszego stanu posiadania w dziedzinie gospodarczej i kulturalnej od Bałtyku do Karpat”¹.

Autor tych słów zdawał sobie sprawę z faktu, że Niemcy nie pogodzą się z istniejącymi realiami politycznymi i terytorialnymi i że dążyć będą do rewizji ustalonych granic. W tej sytuacji uważał, że strona polska winna przede wszystkim dążyć do pełnej realizacji wszystkich uprawnień wynikających z postanowień traktatowych, umocnić polski stan posiadania na swoich kresach zachodnich oraz przeciwstawić się wrogiej niejednokrotnie działalności niemieckich organizacji politycznych w Polsce, spośród których na czoło wybijał się w pierwszych latach niepodległości *Deutschtumsbund*, działający głównie na terenie Pomorza i Wielkopolski, a przejawiający ambicje do reprezentowania całej ludności niemieckiej na tym terytorium.

Zagadnienie rozwinięcia działalności społecznej na ziemiach zachodnich

¹ *Związek Obrony Kresów Zachodnich (geneza i zadania)*. „Strażnica Zachodnia” 1922, nr 2, ss. 48 - 58.

oraz spopularyzowania problematyki tych obszarów wśród ogółu społeczeństwa polskiego wystąpiło już w okresie przygotowań do plebiscytów. Stanowiło ono przedmiot zainteresowania i dyskusji głównie w kręgach pracowników oraz działaczy plebiscytowych, jak również w komitetach plebiscytowych działających na terytorium Rzeczypospolitej, a skupionych wokół Polskiego Komisarjatu Plebiscytowego². Istotną rolę w tym zakresie odegrały istniejące już wcześniej i posiadające pewne tradycje, stowarzyszenia kulturalno-oświatowe i gospodarcze jak: Towarzystwo Czytelní Ludowych, „Sokół”, towarzystwa skautowe, związki młodzieżowe, kobiece, nauczycielskie, śpiewacze, kółka rolnicze, banki ludowe itp. Doniosłą rolę odegrała wreszcie działalność uczonych polskich, głównie profesorów Uniwersytetu Poznańskiego, którzy swoimi publikacjami wydatnie przyczyniali się do popularyzacji problematyki ziem zachodnich, ich historii oraz znaczenia dla państwa i narodu polskiego. Z politycznego punktu widzenia szczególne znaczenie miały badania z zakresu historii państwa i prawa Polski, archeologii i językoznawstwa. Istotną rolę w tym zakresie odegrał utworzony w 1921 r. Związek Obrony Kresów Zachodnich (ZOKZ) — organizacja społeczno-polityczna powstała z przekształcenia Komitetu Obrony Górnego Śląska³. Rozwinęła ona bardzo ożywioną działalność zmierzającą do pełnej integracji województw zachodnich z resztą terytorium II Rzeczypospolitej. Nakładem ZOKZ ukazało się w postaci książkowej szereg prac naukowych przygotowanych przez wybitnych znawców problematyki historycznej⁴. O skali wysiłku ZOKZ w tym zakresie świadczy fakt, że do 1925 r. nakładem tej organizacji wydano 7 publikacji książkowych, a w latach 1931 - 1934 ogółem 27. Ponadto wydano kilkadziesiąt naddatek ze „Strażnicy Zachodniej”⁵.

Z dążeń do stworzenia źródłowych podstaw dla programowego ujmowania wszelkich zagadnień związanych z problematyką ziem zachodnich, w szcze-

² Por. A. Czubiński, *Problematyka polskich ziem zachodnich i zagadnienia niemieckozawcze w działalności Uniwersytetu Poznańskiego w okresie II Rzeczypospolitej*. „Dzieje Najnowsze” R. III: 1973, nr 3, ss. 115 - 148; tenże, *Rola Wielkopolski w rozwoju polskiego ruchu narodowowyzwoleńczego na Śląsku w latach 1918 - 1921*. „Przegląd Zachodni” 1971, nr 3, ss. 54 - 75; W. Zieliński, *Polska i niemiecka propaganda plebiscytowa na Górnym Śląsku*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1972.

³ M. Mroczo, *Geneza i oblicze ideowo-polityczne Związku Obrony Kresów Zachodnich 1921 - 1934* (praca doktorska w maszynopisie, Uniwersytet Gdański, Gdańsk 1972); tenże, *Działalność Komitetu Obrony Górnego Śląska w Wielkopolsce i na Pomorzu Gdańskim w l. 1919 - 1921*. „Zapiski Historyczne” R. XL, 1975, nr 2, ss. 55 - 83.

⁴ Por. „Strażnica Zachodnia” za lata 1922 - 1933.

⁵ Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Zespół Polski Związek Zachodni (dalej: PZZ), nr 34, s. 56; *Sprawozdanie Dyrekcji Związku Obrony Kresów Zachodnich za czas od 1 lipca 1928 do 30 czerwca 1931* (dalej: *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1928 - 1931*). Poznań 1931, ss. 81 - 82; *Sprawozdanie Dyrekcji Związku Obrony Kresów Zachodnich za czas od 1 lipca 1931 do 30 września 1934 roku* (dalej: *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1931 - 1934*). Poznań 1934, s. 73.

gólności w zakresie badań historycznych, założone zostało dnia 24 kwietnia 1922 r. w Poznaniu Towarzystwo Miłośników Historii Ziem Zachodnich (od 1925 r. — Towarzystwo Miłośników Historii)⁶. Celem Towarzystwa było prowadzenie badań nad przeszłością ziem zachodnich oraz budzenie wśród społeczeństwa zainteresowania historią tych obszarów poprzez organizowanie otwartych wykładów, dostępnych dla szerokiej publiczności. Wyniki badań publikowano w dziełach naukowych, a także w czasopismach społeczno-politycznych i w prasie. Ważną rolę w tej dziedzinie spełniała „Strażnica Zachodnia”, na której łamach prezentowano dorobek naukowy członków Towarzystwa. Szczególną aktywność w tym zakresie przejawiali młodzi wówczas historycy Uniwersytetu Poznańskiego: J. Kostrzewski, K. Tymieniecki, A. Skalkowski, J. Rutkowski, T. Tyc, M. Kniat, K. Kaczmarczyk. Doroczne zebrania sprawozdawczo-wyborcze Towarzystwa stanowiły przykład wzorowo zorganizowanych sesji naukowych, na których poszczególni historycy zapoznawali zebranych z wynikami swoich badań⁷. Prowadzone prace prezentowane były również na bieżąco podczas miesięcznych zebrań naukowych.

Upowszechnianiu problematyki ziem zachodnich sprzyjała działalność odczytowa. Już w 1922 r. Towarzystwo Miłośników Historii oraz ZOKZ zapoczątkowały akcję odczytową, w ramach której w latach 1922 - 1924 zorganizowano na terenie Poznania i Wielkopolski 39 odczytów oraz pięć akademii okolicznościowych poświęconych dziejom Wielkopolski, Śląska i Pomorza oraz aktualnym zagadnieniom z zakresu stosunków polsko-niemieckich. Tej samej problematyki dotyczył cykl wykładów zorganizowanych w 1925 r. w 11 powiatach Wielkopolski oraz 12 powiatach Pomorza⁸. Popularyzowały one wiedzę o dziejach i dorobku kulturalnym Polski, przyczyniały się do szerzenia wśród społeczeństwa polskiego przeświadczenia o konieczności wszechstronnej obrony tych terenów przed wzrastającym rewizjonizmem niemieckim. Ten kierunek pracy propagandowej kontynuowany był z powodzeniem również w latach następnych. Wiosną 1927 r. w 17 miejscowościach Wielkopolski, położonych głównie wzdłuż granicy polsko-niemieckiej, wygłoszono cykl pięciu wykładów na temat charakterystycznych cech kultury polskiej oraz jej rozwoju, ze szczególnym uwzględnieniem znaczenia i roli, jaką odegrała ona w zakresie utrzymania odrębności narodowej w okresie zaborów. O powodzeniu, jakim cieszyły się odczyty ZOKZ, świadczy wysoka frekwencja słuchaczy. W niektórych miasteczkach notowano po 300, a nawet 400 uczestników (zob. tabela I).

Ogółem w 17 miejscowościach odbyło się w 1927 r. 66 wykładów, w których udział wzięło 9 850 słuchaczy.

W latach następnych ten kierunek działalności uległ dalszej intensyfikacji. Odczyty zyskały popularność. Świadczyły o tym: liczba miejscowości objętych akcją, ilość przeprowadzonych odczytów, jak również liczba słuchaczy.

⁶ „Strażnica Zachodnia” 1922, nr 3, s. 65.

⁷ APP, PZZ, nr 304, s. 11 oraz nr 305, s. 28.

⁸ Tamże, nr 206, ss. 50 - 51 oraz *Sprawozdanie Dyrekcji Związku Obrony Kresów Zachodnich za czas od 1 listopada 1925 do 30 czerwca 1928* (dalej: *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1925 - 1928*), Poznań 1928, ss. 113 - 114.

Dlatego też warto nadmienić, że w latach 1928 - 1931 zorganizowano w Okręgu Poznańskim ZOKZ ogółem 1204 odczyty w 511 miejscowościach z udziałem 96 196 słuchaczy⁹. Oznaczało to objęcie akcją odczytowo-propagandową znacznej części ogółu społeczeństwa tego Okręgu.

Podobną akcją realizowano na Śląsku i Pomorzu. Na Śląsku do 1926 r. koncentrowała się ona głównie wokół organizowania uświadamiających wieców, mających na celu paraliżowanie zabiegów niemieckich, zmierzających do otwierania jak największej liczby szkół mniejszościowych. W latach na-

TABELA I

Zestawienie liczbowe uczestników wykładów organizowanych przez ZOKZ w 1927 r.

Lp.	Miejscowość	Wykład nr					Liczba słuchaczy
		liczba słuchaczy					
		1	2	3	4	5	
1	Zbąszyń	180	150	170	180	120	800
2	Nowy Tomyśl	80	100	70	100	120	470
3	Międzychód	200	120	200	150	80	750
4	Kępno	300	300	300	300	350	1550
5	Wyrzysk	100	100	100	100	100	500
6	Szubin	60	100	200	200	10	570
7	Wieleń	400	200	180	—	80	860
8	Krotoszyn	200	200	170	—	200	770
9	Czarnków	50	300	200	—	250	800
10	Odolanów	150	70	200	—	200	620
11	Obrzycko	—	100	90	90	—	280
12	Bojanowo	80	—	140	70	—	290
13	Łobżenica	200	—	240	80	—	520
14	Miasteczko	75	—	80	100	—	255
15	Zduny	45	—	105	80	—	230
16	Kobylin	—	75	90	300	—	465
17	Kórnik	—	—	60	—	60	120
Razem		2120	1815	2595	1750	1570	9850

Źródło: Sprawozdanie Dyrekcji Związku Obrony Kresów Zachodnich za czas od 1 listopada 1925 do 30 czerwca 1928 roku (dalej: Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1925 - 1928), Poznań 1928, s. 98.

stępnych przyjęła formę odpowiednio dobranych cykli odczytów, kursów do kształcających oraz organizowania obchodów rocznic narodowych wespół z innymi polskimi organizacjami społecznymi¹⁰. Główny jednakże wysiłek władz i działaczy ZOKZ skierowany był na prowadzenie samodzielnej pracy oświatowej, do której włączano przede wszystkim miejscowe nauczycielstwo polskie. Potwierdzenie tego spostrzeżenia znajdujemy w referacie sprawozdawczym Okręgu Śląskiego ZOKZ za 1927 r., w którym stwierdzono:

⁹ APP, PZZ, nr 206, ss. 59 - 61; nr 248, ss. 178 - 179.

¹⁰ Tamże, nr 53, s. 47 oraz Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1925 - 1928, s. 102.

„W dziedzinie pracy oświatowej musimy korzystać z pomocy zawsze chętnego i ofiarnego nauczycielstwa. Na jego barkach spoczywa tu, na Śląsku, cały ciężar pracy oświatowej”¹¹.

Jest rzeczą charakterystyczną, że również w pozostałych okręgach ZOKZ nauczycielstwo stanowiło główny trzon inteligencji, wykazujący szczególnie aktywną postawę w działalności kulturalno-oświatowej i propagandowej ZOKZ. Obok nich wymienić należy również lekarzy, pracowników urzędów państwowych, księży oraz bardziej uświadomionych robotników. Poprzez systematyczną i konsekwentną działalność przyczyniali się oni do dalszego wzrostu poczucia świadomości narodowej wśród społeczeństwa ziem zachodnich, szerzenia wiedzy o aktualnym stanie i rozwoju stosunków polsko-niemieckich oraz popularyzacji problematyki tych ziem wśród szerokich warstw społeczeństwa całej Polski. Sprzyjała temu tematyka odczytów preferująca zagadnienia dotyczące historii województw zachodnich, stosunków polsko-niemieckich, rozwoju i dorobku kultury polskiej, Polski i świata współczesnego, jak również innych spraw bieżących. O rozmiarze prowadzonej przez ZOKZ pracy oświatowo-propagandowej świadczy fakt, że tylko w latach 1929 - 1930 na terenie Okręgu Śląskiego zorganizowano 686 odczytów, w których udział wzięły 33 964 osoby¹².

Szczególne miejsce w całokształcie problematyki ziem zachodnich zajmowało Pomorze. Dla niemieckiej propagandy rewizjonistycznej stanowiło ono „korytarz polski” oddzielający Prusy Wschodnie od terytorium Niemiec. Dla Polski zaś stanowiło cno ważny obszar pozwalający na utrzymanie dostępu do morza. Nic więc dziwnego, że problematyka pomorska zajmowała podczas swojej działalności ZOKZ. Na terenie Okręgu Pomorskiego (granice Okręgu pokrywały się z granicami administracyjnymi województwa) ZOKZ rozwinął na szeroką skalę akcję kursów wieczorowych dla dorosłych. W latach 1923 - 1930 zorganizowano na Pomorzu ogółem 1 010 kursów, w których uczestniczyło 28 215 osób¹³. Program kursów, oprócz przedmiotów i zajęć czysto praktycznych, obejmował również wykłady z zakresu wiedzy o Polsce i świecie współczesnym oraz historii Polski ze szczególnym uwzględnieniem dziejów Pomorza. Wyższą formą pracy ZOKZ były organizowane na Pomorzu uniwersytety powszechne. Dzięki odpowiednio dobieganym treściom programowym stały się one ważnym środkiem zdobywania przez miejscową ludność wiedzy o Polsce, jej dziejach i kulturze oraz skutecznego oddziaływania na psychikę miejscowej ludności w kierunku pełnej integracji Po-

¹¹ APP, PZZ, nr 53, s. 23. Również M. Mroczko, *Z problematyki działalności kulturalno-oświatowej Związku Obrony Kresów Zachodnich (1921 - 1934)*. „Zaranie Śląskie” 1974, nr 2, ss. 327 - 339.

¹² APP, PZZ, nr 52, ss. 145 - 146; nr 206, s. 62; *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1925 - 1928*, ss. 113 - 114. Również I. Nowak, *Materiały do działalności Związku Obrony Kresów Zachodnich późniejszego Polskiego Związku Zachodniego*. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów (dalej: BZNO, Rkps), nr 13236/II, t. 2, s. 548.

¹³ *Praca oświatowa na Pomorzu*. „Strażnica Zachodnia” 1930, nr 2, s. 337.

morza z resztą ziem polskich. Stały się one prawdziwą szkołą obywatelskiego myślenia oraz kształcenia szerokich warstw społeczeństwa. Ogółem ukończyło je w latach 1927 - 1931 około 2 tys. osób¹⁴.

W roku 1928/1929 działalność uniwersytetów powszechnych znacznie osłabła, po czym — po pewnym ożywieniu w 1929/1930 r. — nastąpiło zupełne ich załamanie. Trudno dociec wszystkich przyczyn tego faktu. Można jedynie przypuszczać, że jedną z nich był brak środków finansowych na opłacenie prelegentów, zakup pomocy naukowych i pokrycie kosztów administracyjnych. Załamanie nastąpiło bowiem w okresie największego przesilenia w kryzysie gospodarczym.

Powstała luka w działalności oświatowo-propagandowej próbowano wypełnić poprzez organizowanie odczytów okolicznościowych przy szerszym angażowaniu działaczy poszczególnych kół miejscowych. Próba ta nie przyniosła jednakże większych rezultatów. Dopiero w latach 1932 - 1934 nastąpiło wyraźne jej ożywienie na obszarze wszystkich trzech województw zachodnich. Celem tych odczytów było zapoznanie społeczeństwa z najważniejszymi problemami z zakresu stosunków polsko-niemieckich oraz zwrócenie uwagi na doniosłość i konieczność przeciwstawiania się niemieckiemu rewizjonizmowi wobec Polski. Tematyka wykładów mieściła się w następujących typach odczytów¹⁵:

1. Odczyty programowe, opracowywane na podstawie materiałów źródłowych, wygłaszane przez wybitnych specjalistów, przeznaczone dla słuchaczy o wysokim poziomie przygotowania; odczyty te organizowano tylko w dużych ośrodkach miejskich;
2. Odczyty popularne, przeznaczone dla szerokich kręgów społeczeństwa, przygotowywane przez Wydział Prasowy ZOKZ, wygłaszane w poszczególnych środowiskach przez prelegentów miejscowych;
3. Odczyty propagandowe, opracowywane również przez Wydział Prasowy ZOKZ, wykorzystywane podczas dorocznych akcji propagujących problematykę ziem zachodnich;
4. Odczyty, poświęcone zagadnieniom stanowiącym w danym momencie przedmiot specjalnego zainteresowania ZOKZ;
5. Odczyty luźne, dotyczące zagadnień interesujących poszczególne okręgi;
6. Odczyty wygłaszane przez członków ZOKZ w innych organizacjach społecznych na ich życzenie.

Tematyka szczegółowa mieściła się w 26 odczytach programowych. Dotyczyły one szeregu zagadnień z zakresu stosunków polsko-niemieckich, oraz niemieckiego rewizjonizmu, np.: *Polska i Niemcy — rozwój sił i stosunków w świetle statystyki demograficznej*; *Zagadnienie Pomorza w dyskusji międzynarodowej*; *Rola Prus Wschodnich wobec Niemiec i Polski*; *Cele i meto-*

¹⁴ Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1925 - 1928, ss. 93 i 115; APP, PZZ, nr 52, ss. 125 i 161; nr 54, s. 20; nr 55, s. 1; nr 206, s. 65.

¹⁵ Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1931 - 1934, ss. 74 - 75; I. Nowak, *op. cit.*, s. 554.

dy walki rewizjonistycznej Niemiec; *Polityka międzynarodowa Niemiec; Niemcy, Gdańsk i Gdynia; Śląsk w publicystyce międzynarodowej; Jak Niemcy dążą do aneksji Pomorza; Istota narodowego socjalizmu w Niemczech*. Wysocki poziom omawianych zagadnień gwarantowali wybitni znawcy problematyki, uczeni i publicyści, jak: Józef Feldman, Tadeusz Katelbach, Roman Lutman, Konstanty Srokowski, Stanisław Srokowski, Henryk Strasburger, Jan Dębski, Alfred Siebeneichen, Wacław Sobieski i inni. Tematyka innych odczytów była podobna. Różniło je od wyżej wymienionych jedynie bardziej popularne i przystępne ujęcie omawianych zagadnień. W latach 1932 - 1934 na terenie Poznania, Katowic, Warszawy i Krakowa zorganizowano ogółem 26 odczytów programowych, których wysłuchało 9 200 osób.

Najbardziej masowe były jednak odczyty popularne. W 1932 r. zorganizowano je przede wszystkim na terenie okręgów Poznańskiego, Pomorskiego i Małopolskiego. W latach następnych objęto nimi również pozostałe okręgi. Pogląd na tę działalność daje tabela II.

TABELA II

Odczyty popularne organizowane przez ZOKZ w latach 1932 - 1934

Okręg	1932		1933		1934		Razem	
	Odczytów	Sluchaczy	Odczytów	Sluchaczy	Odczytów	Sluchaczy	Odczytów	Sluchaczy
Małopolski	13	2 812	27	4 844	43	7 360	83	15 016
Pomorski	84	8 179	303	25 649	421	28 472	808	62 300
Poznański	317	24 474	634	44 026	712	67 337	1 663	135 837
Śląski	—	—	—	—	130	36 000	130	36 000
Środkowy	—	—	147	9 872	97	4 445	244	14 317
Razem	414	35 465	1 111	84 391	1 403	143 614	2 928	263 470

Źródło: *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1931 - 1934*, s. 80.

Ogółem w latach 1932 - 1934 wygłoszono więc odczyty w 2 928 miejscowościach dla 263 470 osób. Świadczyły one o rosnących wpływach ZOKZ wśród społeczeństwa polskiego, a także o wielkim zapotrzebowaniu na aktualne informacje.

Poza wymienionymi wyżej i opracowywanymi centralnie akcjami odczytowymi, poszczególne okręgi ZOKZ podejmowały podobne przedsięwzięcia, obliczone na pełniejsze zaspokojenie potrzeb terenowych. Dotyczy to przede wszystkim Okręgu Śląskiego, nie ujętego w zamieszczonej tabeli, który w latach 1932 - 1933 organizował odrębną akcją odczytów popularnych, obejmującą łącznie 16 tematów dotyczących zagadnień śląskich, pomorskich oraz aktualnych kwestii stosunków polsko-niemieckich¹⁶. Odczyty te gromadziły

¹⁶ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Katowicach (dalej: WAPK), Zespół Urząd Wojewódzki Śląski, Wydział Prezydyalny (dalej: UWSI — Prez.), nr 239, s. 66.

średnio po 200 - 250 słuchaczy. Stąd też dla dopełnienia obrazu tego typu działalności należałoby liczby dotyczące Śląska znacznie powiększyć.

Wspomnieć wreszcie należy również o odczytach prowadzonych z racji podejmowanych przez ZOKZ różnych akcji politycznych, np. przeciw prześladowaniom ludności polskiej w Niemczech czy kampanii protestacyjnej przeciw rewizjonistycznym wystąpieniom polityków niemieckich. Były to odczyty informacyjne. W ogólnym wyniku składały się one na akcję informacyjno-propagandową o szerokich rozmiarach i zasięgu wyrażającym się liczbą kilku tysięcy odczytów rocznie.

Zapotrzebowanie na nie wzrosło jeszcze bardziej po podpisaniu w dniu 26 stycznia 1934 r. polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy. Dotyczyły ono przede wszystkim zagadnień bieżącej problematyki polsko-niemieckiej.

II

Propaganda problematyki ziem zachodnich rozwijana była przez ZOKZ również w jego codziennej działalności politycznej, przeciwstawiającej się niemieckim tendencjom rewizjonistycznym. Ujawniły się one już w maju 1922 r. w formie wystąpienia na terenie Ligi Narodów rzekomej delegacji kaszubskiej, domagającej się przyłączenia tej części ziem polskich do Niemiec. Przeciwno tej delegacji wystąpił ZOKZ, przedstawiając protest rdzennej ludności kaszubskiej¹⁷. W tym samym czasie w Niemczech narastał coraz bardziej duch odwetu. Polityka niemiecka wszelkimi sposobami starała się wpoić opinii światowej przekonanie o „krzywdzie”, jakiej doznały Niemcy w wyniku utraty części zagarniętych niegdyś terytoriów. Wskazywano, że Polska doprowadzi wielki przemysł Górnego Śląska do ruiny. Głoszono wreszcie, że Polska nie potrafi wykorzystać należycie posiadanego dostępu do morza przez tzw. korytarz pomorski, podczas gdy tymczasem Prusy Wschodnie — oddzielone tym właśnie „korytarzem” od reszty terytorium Niemiec oraz Gdańsk związany z Polską unią celną — narażone są na zupełny upadek gospodarczy. W ten sposób starano się wpoić opinii międzynarodowej przekonanie, że stosunki na Półwyspie Bałtyckim są nie do utrzymania i grożą prędzej czy później wybuchem nowego, europejskiego konfliktu zbrojnego¹⁸. Propagandę tę poparli wkrótce publicyści, uczeni i politycy niemieccy, którzy swymi publikacjami, artykułami w prasie całego świata oraz wystąpieniami przyczyniali się w znacznej mierze do tego, że Europa coraz częściej i chętniej dawała posłuch podstępnej argumentacji niemieckiej. Gdy latem 1924 r. na konferencji londyńskiej w sprawie przyjęcia planu Dawesa dyplomacja niemiecka wystąpiła z demonstracyjną deklaracją, w której uzależniała możliwość spłaty odszkodowań wojennych od rewizji wschodnich granic Niemiec, nie spotkała się ona z żadną odprawą przedstawicieli mocarstw zachodnich. Dla sprawy niemieckiej zdołano pozyskać zwolenników po stronie angielskiej,

¹⁷ *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1922 - 1925*, s. 8.

¹⁸ APP, PZZ, nr 268, s. 54.

a Lloyd George, John Keynes oraz Włoch Francesco Nitti stali się nawet jej gorącymi orędownikami¹⁹.

Sytuacja stawała się dla Polski coraz bardziej niebezpieczna. Stąd też przeciw argumentacji niemieckiej wystąpił zdecydowanie Związek Obrony Kresów Zachodnich uzasadniając, że ważniejszą sprawą jest zapewnienie egzystencji 25-milionowemu narodowi aniżeli pewne wygody dwumilionowych Prus Wschodnich. ZOKZ odrzucał tezę o izolowaniu Prus Wschodnich od Niemiec lojalnym wypełnianiem przez Polskę jej zobowiązań odnośnie do tranzytu niemieckiego przez Pomorze. Demaskował zasadniczy cel propagandy niemieckiej wskazując, że:

„Niemcom nie chodzi tyle o odzyskanie polskiego brzegu morskiego, ile o przecięcie związku Polski z morzem. Niemcy, głosząc zagarnięcie Pomorza i Gdańska, pragnęłyby nas ograniczyć do roli klientów, którym można w swych portach dyktować warunki. Plan jest prosty: zniszczyć dobrobyt Polski, zubożyć ją, a w końcu całą zagarnąć”²⁰.

Rewizjonizm niemiecki dał o sobie znać w okresie rokowań o pakt gwarancyjny, w wyniku których Niemcy zdołały uregulować na swą korzyść szereg ważnych zagadnień dla własnej polityki na zachodzie. Dzięki temu dyplomacja niemiecka mogła po raz pierwszy zwrócić całą energię ku sprawom wschodnim, występując oficjalnie z propozycjami godzącymi jednoznacznie w całość polskich granic zachodnich. Stały się one następnie pierwszym celem niemieckiej walki o rewindykację polskich ziem zachodnich. Propozycje niemieckie wprowadzały podział granic państwowych w Europie na dwie kategorie: na granice nienaruszalne i jednoznacznie zagwarantowane — Francji i Belgii z Niemcami, oraz na granice polsko-niemieckie, co do których w ostatecznym rezultacie pozostawiono by Niemcom wolną rękę, teoretycznie uzależniając ich rewizję od obopólnego porozumienia polsko-niemieckiego²¹. Wiadomość o takim obrocie sprawy wstrząsnęła polskim społeczeństwem. W obronie zagrożonej całości granic Polski wystąpił Związek Obrony Kresów Zachodnich, mobilizując do tego opinię społeczną. Z inicjatywy ZOKZ podjęta została na terenie Warszawy, Śląska i Wielkopolski szeroka akcja protestacyjna. Powołano specjalny Komitet złożony z przedstawicieli szeregu organizacji społecznych, zawodowych i kulturalnych, który zorganizował w dniu 13 kwietnia 1925 r. „Dzień Obrony Granic Zachodnich”. Celem „Dnia” było zmobilizowanie społeczeństwa polskiego do udzielenia zdecydowanej odpłaty roszczeniom niemieckim. W związku z tym ZOKZ rozwinął na szeroką skalę kampanię protestacyjną, podczas której na masowych wiecach uchwalano rezolucje protestujące przeciwko zakusom niemieckim na zachodnie granice Rzeczypospolitej oraz stwierdzające, że wszelkie tego rodzaju pro-

¹⁹ H. K o p c z y k, *Niemiecka działalność wywiadowcza na Pomorzu 1920 - 1933*. Gdańsk 1970, s. 48 oraz APP, PZZ, nr 306, s. 16.

²⁰ APP, PZZ, nr 306, s. 17.

²¹ APP, PZZ, nr 268, s. 56 oraz nr 308, s. 47; komunikat prasowy ZOKZ z dnia 4 X 1926 r.

jekty niemieckie stać się muszą zarzewiem nowych zatargów zbrojnych i że społeczeństwo polskie gotowe jest bronić całości swych granic z całą stanowczością i wszelkimi środkami, nawet militarnymi²². Ogółem na terenie Wielkopolski, Pomorza, Górnego Śląska i województw centralnych odbyło się wówczas około 200 wieców, z których najbardziej okazałe wypadły manifestacje w Warszawie, Poznaniu i Katowicach. Plonem tych wieców był zbiorowy protest podpisany przez 3 753 instytucje i organizacje społeczne, reprezentujące 2 813 gmin. Zebrane we wrześniu 1926 r. protesty wypełniły 8 tomów, które — jako dokument niezłomnej woli obrony granic zachodnich — doręczony został w październiku tegoż roku Prezydium Rady Ministrów oraz Ministerstwu Spraw Wewnętrznych do dalszego wykorzystania na drodze dyplomatycznej²³.

Ataki niemieckiej dyplomacji i propagandy na międzynarodowe akty regulujące zagadnienie bezpieczeństwa oraz na całość polskich granic zachodnich przybrały na sile zwłaszcza po zawarciu układów lokarneskich. Wykorzystując trudne położenie gospodarcze Polski, Niemcy rozwinęły aktywność w zakresie rozszerzenia niemieckich wpływów politycznych oraz niemieckiego stanu posiadania, głównie na Pomorzu. Nieprzejednane wrogie stanowisko Niemiec nie uległo żadnej zmianie również po decyzji rządu polskiego z dnia 14 października 1925 r. w sprawie wstrzymania wydaleń optantów. Ze strony niemieckiej nie wywołała ona nawet gestu kurtuazji, mimo że przyjęta została z dużą życzliwością w kołach dyplomacji zachodnioeuropejskiej²⁴. Niemcy trwały bowiem w przeświadczeniu o słuszności wynurzeń min. G. Stresemanna, który podczas tajnego posiedzenia *Staats-und Ministerpräsidenten* w dniu 19 listopada 1925 r. stwierdzał:

„W Polsce rozwój wypadków postępuje coraz bardziej w kierunku wojny domowej; Niemcy muszą być przygotowane do wytoczenia na konferencji międzynarodowej swoich roszczeń. Już dziś należy mówić o polskim 'korytarzu' jako o stanie rzeczy niemożliwym do utrzymania tak, aby ta kwestia mogła być przedstawiona jako najbliższe zagadnienie europejskie”²⁵.

Antypolski kierunek polityki niemieckiej oraz gesty przychylności wobec Niemiec ze strony polityków angielskich wywołały w Polsce poważne poruszenie, szczególnie w kołach działaczy zbliżonych do ZOKZ. Dawali oni temu wyraz również w wystąpieniach publicznych. Jeden z czołowych ideologów ZOKZ Bolesław Srocki w wykładzie radiowym dnia 1 lutego 1926 r. stwierdzał:

„Układ w Lokarno, gdy idzie o Polskę, podkreślił wyraźnie, że od strony zachodniej grozi nam wielkie i stałe niebezpieczeństwo. Lokarno zaakcentowało różnicę między granicą wschodnią i zachodnią Niemiec. Gwarancja Anglii obejmuje tylko linię

²² APP, PZZ, nr 268, s. 57.

²³ Tamże, nr 251, s. 6; nr 34, ss. 35 - 37; nr 308, s. 47; nr 268, s. 57.

²⁴ B. R a t y ń s k a, *Stosunki polsko-niemieckie w okresie wojny gospodarczej 1919 - 1930*. Warszawa 1968, s. 174.

²⁵ Tamże, s. 177.

Renu, a nic nie chce słyszeć o dolnej Wiśle lub górnej Odrze. Gdy Niemcy wejdą do Rady Ligi w Genewie, co nie ulega już żadnej wątpliwości, a gdy my nie zdołamy tam miejsca dla siebie, będą w tym areopagu narodów zapadały decyzje o nas, bez nas i sytuacja państwa polskiego stanie się niezmiernie ciężka”²⁶.

Podkreślając niekorzystny dla Polski układ sił politycznych, ZOKZ występował również z krytyką polskiej polityki zagranicznej, wykazującej mało zdecydowania wobec ofensywności polityki niemieckiej. Również w komunikatach prasowych ZOKZ zwracał uwagę na nieudolność dyplomacji polskiej. Nawoływano więc:

„Czas skończyć z taką polityką. Rząd nasz musi raz na zawsze wyzbyć się w stosunku do Niemiec [...] niedołęznej ustępliwości, która nam tyle już szkód wyrządziła, a Niemców tylko rozzuchwiała do coraz to bezczelniejszych uroszczeń. Rząd nasz wszędzie i zawsze bronić musi przede wszystkim nienaruszalności traktatu wersalskiego”²⁷.

Stąd też tak wielką wagę w kołach ZOKZ przywiązywano do działalności mającej na celu propagowanie wśród społeczeństwa polskiego hasła obrony ziem zachodnich przed rewizjonizmem, mobilizowanie społeczeństwa do wspólnych akcji i wystąpień. Zdając sobie sprawę z faktu, że odwetowe koła niemieckie dążą do utrzymania na odcinku polsko-niemieckim atmosfery ciągłego napięcia, ZOKZ starał się z kolei o podtrzymywanie w społeczeństwie polskim stałej gotowości do natychmiastowego odpięcia ataków niemieckich, zwracając specjalną uwagę na terytorium Górnego Śląska i Pomorza. W tym celu wykorzystywano obchody rocznicowe, np. 25-rocznicę strajku szkolnego we Wrześni i 5-rocznicę plebiscytu górnośląskiego, przypadające w 1926 r., jak również akcje organizowanych corocznie na szeroką skalę masowych imprez propagandowych w ramach dni, tygodni oraz miesięcy poświęconych obronie ziem zachodnich.

W ramach tego typu przedsięwzięć pierwsze obchody ZOKZ zorganizował w dniach od 2 do 9 grudnia 1923 r. Był to przeprowadzony na terenie Warszawy i województw centralnych „Tydzień Obrony Kresów Zachodnich”. W dniach od 13 do 20 stycznia 1924 r. analogiczną imprezę zorganizowano na terenie województw zachodnich. W dniu 13 kwietnia 1925 r., w odpowiedzi na niemieckie roszczenia rewizjonistyczne, ZOKZ zorganizował wspomnianą wyżej serię wieców protestacyjnych pod nazwą „Dzień Obrony Granic Zachodnich”. W dniach od 31 stycznia do 7 lutego 1926 r., 6 do 13 marca 1927 oraz 3 do 10 marca 1929 r. ZOKZ organizował na terytorium całego kraju serie wieców i imprez propagandowych pod nazwą „Tydzień Obrony Kresów Zachodnich”. Akcje te oraz obchody w latach następnych, poprzez szereg najróżniejszych imprez, przyczyniały się do większej popularyzacji wśród społeczeństwa wiedzy o znaczeniu ziem zachodnich dla Polski oraz aktual-

²⁶ APP, PZZ, nr 308, s. 11.

²⁷ Tamże, nr 306, s. 17; komunikat prasowy ZOKZ.

nym układzie stosunków na tych terenach. Stały się one ponadto wielką manifestacją jedności i woli całego narodu do obrony polskiego stanu posiadania²⁸. Obchody te stanowiły wreszcie okazję do wyzwolenia szerokiej inicjatywy społecznej.

Szczególnie szeroką propagandę problematyki ziem zachodnich rozwinął ZOKZ w r. 1930. W dniach od 16 listopada do 16 grudnia tego roku zorganizowany został na terenie całego kraju „Miesiąc Propagandy Pomorza”²⁹. Impreza ta przypadła w okresie ostrego napięcia w stosunkach polsko-niemieckich. Wynikało ono z ogólnej aktywizacji niemieckich kół szowinistycznych, które rozpętały nagonkę przeciwko polsko-niemieckiej umowie likwidacyjnej z 31 października 1929 r. oraz umowie handlowej z dnia 17 marca 1930 r. Zapoczątkowała ona w Niemczech okres żywiołowej nienawiści i gorączkowej agitacji.

Latem 1930 r. zarówno Polska, jak i Niemcy znalazły się w ogniu niezwykle zaciętej walki wyborczej. W obu krajach ważyły się losy ustroju demokratycznego. W Niemczech 14 września duży sukces w wyborach odnieśli hitlerowcy. W Polsce wybory listopadowe przyniosły zwycięstwo BBWR. Jak w Niemczech rewizja granicy wschodniej, tak w Polsce jej obrona stały się hasłami zapewniającymi zwycięstwo wyborcze³⁰. Na okres ten przypadły również osławione wystąpienia rewizjonistyczne niemieckiego ministra bez teki Gottfrieda Treviranusa w dniach 10 i 12 sierpnia oraz 25 października 1930 r., w których w brutalnej formie kwestionował on słuszność wytyczonych granic polsko-niemieckich stwierdzając, że wykreślono je w sposób niepokojący oba narody i że wskutek tych granic pokój europejski może być narażony na niebezpieczeństwo. Podkreślał wreszcie, że „W naszej odezwie wyborczej domagamy się rewizji planu Younga i rewizji granic wschodnich”³¹.

Wystąpienia Treviranusa wywołały w Polsce ogromne oburzenie społeczeństwa oraz protest dyplomatyczny. Na apel Związku Obrony Kresów Zachodnich podjęta została w całym kraju wielka, nie spotykana nigdy dotąd ani też po 1930 r. akcja protestacyjna, wyrażająca się w żywiołowych manifestacjach inicjowanych i organizowanych przez ZOKZ. W demonstracjach tych brali udział bądź też czuli się zobowiązani do brania udziału przedstawiciele wszystkich związków i stronnictw politycznych. Akcja ta stanowiła przykład

²⁸ C. Sz., *Rzut oka na działalność Związku Obrony Kresów Zachodnich w pierwszym dziesięcioleciu pracy*. „Strażnica Zachodnia” 1933, nr 1 - 2, ss. 240 - 245.

²⁹ Materiały dotyczące obchodów Miesiąca Propagandy Pomorza por. APP, PZZ, nr 13, 22, 54, 118, 241, 257, 286, 291, 319, 320, 414, 418, 442, 443. Również WAPK, UWŚl-Prez., nr 239, WAPK, UWŚl-SP, nr 1680. Ponadto I. Nowak, *op. cit.*, ss. 463 - 464; *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1928 - 1931*, ss. 60 - 62; dwie broszury wydane z tej okazji pt. *Miesiąc Propagandy Pomorza*. Poznań 1931; *Frontem do morza i Pomorza*, Poznań 1930 oraz J. B., *Frontem do morza i Pomorza*. „Strażnica Zachodnia” 1930, nr 3, ss. 464 - 467.

³⁰ J. Krasuski, *Stosunki polsko-niemieckie 1926 - 1932*. Poznań 1964, ss. 295 - 296; H. Kopczyk, *op. cit.*, s. 40.

³¹ *Polskie echa ostatnich wystąpień niemieckich przeciw całości granic zachodnich Polski*. „Strażnica Zachodnia” 1930, nr 3, s. 474.

niezwykłej zgodności całego narodu w obliczu sytuacji zagrażającej całości i nienaruszalności granic państwowych. Masowe manifestacje odbyły się 31 sierpnia w Katowicach, Bielsku, Tarnowskich Górach i innych miejscowościach śląskich. Wielkie manifestacje odbyły się w Krakowie, Lwowie, Łodzi, Warszawie i wielu innych miejscowościach. Najpotężniejsze manifestacje odbyły się jednak w Wielkopolsce i na Pomorzu (w wiecu odbytym 7 września w Poznaniu udział wzięło około 60 tysięcy osób³²).

Swoistą formą protestu oraz propagandy problematyki ziem zachodnich był wspomniany tu już „Miesiąc Propagandy Pomorza”. Akcja ta miała na celu m. in. przypomnienie i zwrócenie uwagi społeczeństwa na fakt, że Pomorze, rdzennie polska ziemia, stanowi dla Polski naturalny dostęp do morza, dostęp zgodny z prawem nie podlegającym żadnej dyskusji. Wskazywała na szeroki zakres możliwości, jakie ziemia ta przedstawia dla rozwoju całego państwa i jego siły. W praktycznym znaczeniu akcja ta pojmowana była jako docierająca do każdego środowiska propaganda znaczenia Pomorza dla państwa, dla szans i perspektyw jego rozwoju, a przede wszystkim konieczności podjęcia twórczej pracy na rzecz pełnego powiązania tej dzielnicy z polskim organizmem gospodarczym i politycznym.

W związku z „Miesiącem Pomorza” rozwinięto na szeroką skalę propagandę, wyrażającą się wydaniem w wysokich nakładach ilustrowanych plakatów, odezów, ulotek, nalepek. Propagandę rozwinięto przy pomocy komu-

TABELA III

Imprezy odbyte z okazji „Miesiąca Propagandy Pomorza”

Okręg	Akademii i odczytów zasadniczych	Obchodów i manifestacji	Odczytów popularnych	Odczytów radiowych
Pomorski	3	42	620	—
Poznański	4	110	2 240	26
Małopolski	3	98	545	1
Śląski	5	60	1 100	18
Środkowy	12	228	4 300	—
Łącznie	27	538	8 805	45

Źródło: APP, PZZ, nr 257, s. 20.

nikatów i artykułów w prasie, przy pomocy kin, radia i scen teatralnych. Wydano specjalną serię przezroczycy i ilustracji dla szkół i wojska oraz materiały na wieczornice. Ukazało się w tym czasie wiele wydawnictw o Pomorzu. Do akcji włączyły się szkoły, wojsko, kolej i poczta³³. Z rozmachem rozwinięta została propaganda słowna. W jej ramach zmobilizowano licznych prelegentów i mówców rekrutujących się głównie spośród nauczycielstwa

³² WAPK, UWŚI-Prez., nr 2166; tamże nr 239, s. 45; APP, PZZ, nr 13, s. 139; „Polska Zachodnia” nr 221 z 2 IX 1930.

³³ APP, PZZ, nr 13, s. 141, nr 257, ss. 6 - 7, nr 22, ss. 64 - 65.

i urzędników³⁴. Świadczy o tym wiele zorganizowanych akademii, obchodów i manifestacji połączonych z uchwalaniem rezolucji oraz wygłaszaniem odczytów — często przez wybitnych znawców zagadnienia jak: min. E. Kwiatkowski, min. H. Strasburger, prof. S. Kutrzeba, prof. F. Bujak, prof. Siedlecki i inni. W mniejszych miejscowościach organizowane były odczyty popularne, często ilustrowane przezroczami oraz recytacjami utworów literackich. O zasięgu i rozmiarach tej akcji pewne wyobrażenie dać mogą dane zawarte w tabeli III.

Wyrazem głębokiego zainteresowania społeczeństwa zagadnieniami Pomorza był wynik finansowy „Miesiąca”, zamykający się sumą 288 650,25 zł. Całość uzyskanych wpływów ilustruje tabela IV.

TABELA IV
Wyniki finansowe „Miesiąca Propagandy Pomorza”

W okręgu	Z list składkowych	Ze sprzedaży nalepek	Na łańcuch prasowy	Zbiórki i inne	Razem
Pomorskim	22 227,35	4 889,20	—	3 783,16	30 899,71
Poznańskim	13 324,00	12 560,00	—	31 474,27	57 358,27
Małopolskim	24 133,11	2 138,20	—	8 251,93	34 523,24
Śląskim	21 676,65	7 168,00	5 418,50	4 095,48	38 358,63
Środkowym	10 846,53	1 768,66	—	106 226,49	118 841,68
Łącznie:	92 207,64	28 524,06	5 418,50	153 831,33	279 981,53

Źródło: APP, PZZ, nr 257, s. 21.

Ogólny wynik zbiórki wyniósł 279 981,53 zł. Po odliczeniu kosztów związanych z organizacją „Miesiąca Propagandy Pomorza” w wysokości 61 200,95 zł, ostateczny rezultat finansowy tej imprezy zamknął się sumą 218 780,58 zł, z których 100 000 przekazano Ministerstwu Spraw Wojskowych — jako społeczny wkład na zakup flotyli hydroplanów bojowych mających strzec skrawka polskiego wybrzeża. Resztę ZOKZ przeznaczał na prowadzenie prac narodowych na Pomorzu³⁵. Aby właściwie ocenić ten wynik należy uwzględnić, że impreza na rzecz Pomorza przebiegała w czasie kryzysu gospodarczego. Ponadto warto nadmienić, że poprzedziły ją w tym samym roku inne akcje, jak zbiórka na łódź podwodną „Odpowiedź Treviranusowi” oraz zbiórka na Fundusz Szkolny z okazji 25-lecia strajku szkolnego we Wrześni³⁶.

„Miesiąc Propagandy Pomorza” wzbudził żywe zainteresowanie w polskich ośrodkach emigracyjnych. Przejawiło się ono szczególnie silnie na łamach polonijnej prasy amerykańskiej i francuskiej. Prasa ta wiele miejsca poświęcała w tym czasie sprawom polsko-niemieckim zamieszczając szereg przedruków z gazet polskich, jak również artykułów własnych. Zaintereso-

³⁴ Tamże, nr 257, s. 9.

³⁵ *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1928 - 1931*, s. 61 oraz APP, PZZ, nr 118, s. 19.

³⁶ Por. APP, PZZ, nr 247, ss. 2 - 8, ss. 23 - 28 i ss. 46 - 49.

wanie „Miesiącem” znalazło wyraz również w listach i ofiarach, jakie napływały z zagranicy, a zwłaszcza ze Stanów Zjednoczonych, Francji i Turcji³⁷.

Imprezy „Miesiąca Pomorza” znalazły również swoje odbicie w prasie zagranicznej, co było rezultatem zorganizowanej przez ZOKZ wycieczki po kraju dla dziennikarzy niemieckich, duńskich, francuskich i czeskich³⁸.

Ogólnie można stwierdzić, że „Miesiąc Propagandy Pomorza” spełnił swoje cele. Przede wszystkim objął niemal całość ziem polskich. W znacznym stopniu przyczynił się do rozszerzenia w społeczeństwie wiedzy na temat aktualnego układu sił na Pomorzu oraz do spopularyzowania zagadnień morskich. Przyczynił się do wytworzenia w nim świadomości co do stanu polskiego posiadania i praw polskich do Pomorza oraz do ugruntowania w społeczeństwie przekonania, że bez dostępu do morza nie ma możliwości utrzymania pełnej niepodległości Polski. Stał się wreszcie wielką manifestacją jedności narodu w sprawach dotyczących nienaruszalności granic.

W 1931 r., wzorem roku poprzedniego, ZOKZ zorganizował w okresie od 1 do 30 listopada na terenie całego kraju „Miesiąc Propagandy Śląska”³⁹. Chodziło o przekazanie społeczeństwu polskiemu obrazu rzeczywistej roli

TABELA V

Wykorzystanie materiałów propagandowych podczas „Miesiąca Propagandy Śląska” w 1931 r.

Okręg	Broszury	Plakaty	Karty deklaracyjne	Znaczki	
				á 10 gr	á 50 gr
Środkowy	50 550	21 500	13 000	287 500	77 500
Poznański	11 455	11 195	32 050	288 280	56 250
Śląski	10 000	4 000	—	100 550	25 000
Małopolski	2 535	4 380	5 570	80 530	20 875
Pomorski	2 220	2 200	9 100	60 000	19 500
Razem	76 710	43 275	59 720	816 860	199 125

Źródło: *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1931 - 1934*, s. 40.

Śląska w całokształcie życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego kraju. Ostrość, z jaką występowało na terenie Górnego Śląska zagadnienie mniejszości niemieckiej oraz niemiecka polityka rewizjonistyczna w stosunku do Polski, były głównym motywem podjęcia tej inicjatywy. Dla sprawnego przeprowadzenia imprez powołano komitety lokalne oraz przygotowano obszerny materiał propagandowy. Znalazła się wśród niego m. in. broszura pt. *Śląsk — przeszłość i teraźniejszość*, plakaty, przeźrocza, znaczki oraz karty deklaracyjne dla ofiarodawców. Wykorzystanie tego materiału ilustruje tabela V.

³⁷ Tamże, nr 257, s. 8.

³⁸ Tamże, nr 13, s. 142.

³⁹ Archiwum Akt Nowych, zespół Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (dalej: AAN, MSW), nr 850, s. 99; WAPK, Urząd Wojewódzki Śląski, Wydział Społeczno-Polityczny (dalej: UWŚI-SP), nr 1680; UWŚI-Prez., nr 239, ss. 60 - 61 oraz *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1931 - 1934*, s. 39.

Cenne uzupełnienie materiału propagandowego stanowił specjalny zeszyt „Strażnicy Zachodniej” poświęcony w całości problematyce śląskiej⁴⁰.

W okresie „Miesiąca” ZOKZ starał się poprzez organizowanie akademii, wieczornic, referatów i pogadarek wygłaszanych niemal we wszystkich szkołach i organizacjach społecznych oraz przy pomocy różnych materiałów rozszerzyć zainteresowanie i zrozumienie dla spraw śląskich i to zarówno dla województwa śląskiego, jak i dla terytorium Śląska Opolskiego. Jednocześnie w czasie od 1 do 14 listopada organizowano zbiórki uliczne i w instytucjach z przeznaczeniem uzyskanych kwot na prace kulturalno-oświatowe na Opolszczyźnie⁴¹.

Do pracy propagandowej wydatnie włączyła się również prasa, a w szczególności rozgłośnie Polskiego Radia w Katowicach i Poznaniu, które — oprócz nadawania szeregu komunikatów dotyczących „Miesiąca” — przygotowały również samodzielnie szereg audycji na temat historii Śląska, jego kultury i znaczenia gospodarczego dla Polski⁴². Niemal wszystkie materiały radiowe opublikowane zostały następnie w prasie polskiej.

Akcją propagandową objęto ogółem około 3 000 miejscowości w całym kraju. Najszerszy zasięg przyjęła ona jednak na terenie samego Górnego Śląska. W ciągu listopada 1931 r. 83 kina śląskie wyświetlały przy każdym seansie propagandowe przeżeczka. Komitety miejscowe zorganizowały w tym czasie 220 różnorodnych imprez, jak pochody, wiece, wieczornice, akademie, odczyty, występy zespołów artystycznych. W Katowicach zorganizowano w sali Teatru Polskiego uroczystą akademię 8 listopada, „Dzień Śląska” w rozgłośni radia katowickiego (15 listopada), przedstawienie pt. *Wesele śląskie* w Teatrze Polskim, *Żywy dziennik* oraz konferencję towarzystw naukowych poświęconą roli Śląska w nauce polskiej⁴³. Ogólny wynik zbiórki pieniężnej i sprzedaży nalepek osiągnął sumę 62 826,63 zł, co po odliczeniu kosztów organizacyjnych dało 28 883,41 zł zysku⁴⁴. Był on znacznie niższy niż w 1930 r. podczas „Miesiąca Pomorza”. Przyczyną tego były wyjątkowe trudności spowodowane nateżeniem kryzysu gospodarczego.

Kolejną wielką imprezą propagandową ZOKZ był „Tydzień Zagadnień Polsko-Niemieckich” zorganizowany w dniach 12 - 18 października 1932 r. Celem „Tygodnia” było podniesienie wśród społeczeństwa stopnia znajomości istoty i ewolucji stosunków polsko-niemieckich w latach powojennych, jak również przeciwstawienie hasłom i argumentom antypolskiej propagandy niemieckiej świadomej i planowej akcji ze strony polskiej. Dalszym celem Tygodnia było wysunięcie haseł zdecydowanej obrony praw i interesów ludności polskiej w Niemczech⁴⁵.

⁴⁰ „Strażnica Zachodnia” 1931, nr 3.

⁴¹ WAPK, UWŚl-SP, nr 1680.

⁴² W okresie „Miesiąca Propagandy Śląska” rozgłośnie Polskiego Radia w Katowicach i Poznaniu nadały ogółem 30 audycji (APP, PZZ, nr 259, ss. 2 - 3).

⁴³ Tamże, nr 258, s. 5 oraz WAPK, UWŚl-Prez., nr 239, ss. 62 - 63.

⁴⁴ *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1931 - 1934*, ss. 41 - 42.

⁴⁵ APP, PZZ, nr 262, s. 1 oraz WAPK, UWŚl-SP, nr 1680.

Wzorem lat ubiegłych i tym razem akcję propagandową połączono ze zbiórką pieniężną. Podczas obchodów „Tygodnia” rozkolportowano: 38 850 egzemplarzy broszury pt. *Polska i Niemcy w dzisiejszym momencie ich dziejowego stosunku*. 38 200 sztuk plakatów okolicznościowych, 74 600 ulotek, 78 000 znaczków imprezowych, 307 000 znaczków szkolnych oraz 35 524 list składkowych⁴⁶. Do akcji propagandowej, wyrażającej się urządzaniem zebrań, akademii i manifestacji, wciągnął ZOKZ szereg organizacji. Na uwagę zasługuje zgromadzenie manifestacyjne w Bielsku dnia 22 listopada, w którym uczestniczyło około 2 tysięcy osób, w tym znaczna liczba Żydów⁴⁷. Podobnie liczny był udział ludności w manifestacjach w Łodzi, Toruniu i Katowicach. Pod względem finansowym wpływy „Tygodnia Zagadnień Polsko-Niemieckich” osiągnęły ogólną sumę 60 384,91 zł, a po odliczeniu wszystkich kosztów wydawniczych i organizacyjnych zamknęły się kwotą 48 608,24 zł czystego dochodu⁴⁸. Odpowiadały one zatem wpływom z imprez „Miesiąca Śląska” w 1931 r., przy znacznie mniejszym zaangażowaniu środków na cele organizacyjne i wydawnicze.

Następny „Tydzień Zagadnień Polsko-Niemieckich”, organizowany w dniach 15 do 31 października 1933 r. poświęcony został głównie sprawie Prus Wschodnich. W założeniach programowych akcentowano konieczność zapoznania społeczeństwa polskiego z rolą Prus Wschodnich jako bastionu wypadowego niemieckiego imperializmu wobec Europy Wschodniej oraz wypracowanie linii programowej polskiej polityki narodowej i państwowej w stosunku do Prus Wschodnich.

Całość akcji oparta została na materiale, do którego należały: broszura pt. *Prusy Wschodnie a Polska*, odczyt pod tym samym tytułem, specjalny biuletyn Zachodniej Agencji Prasowej zawierający 20 artykułów, specjalny numer „Frontu Zachodniego” oraz plakaty, ulotki, pocztówki i listy składkowe. W ramach obchodów we wszystkich większych miastach odbyły się manifestacje oraz akademie. W miastach powiatowych organizowano akademie, wieczornice, odczyty, np. w Okręgu Śląskim zorganizowano 127 imprez, w Okręgu Poznańskim około 570, w Obwodzie Północnym (teren wzdłuż pogranicza wschodniopruskiego) 5 akademii, 30 pochodów, 20 wieców, około 260 odczytów, w Obwodzie Stołecznym (Warszawa) ponad 100 odczytów. Wynik finansowy „Tygodnia” wyrażał się ogólną sumą wpływów w wysokości 65 274,65 zł. Po odliczeniu kosztów organizacyjnych, czysty zysk wyniósł 52 757,87 zł⁴⁹.

III

Rok 1933 przyniósł symptomy polsko-niemieckiego zbliżenia politycznego. W tej sytuacji ZOKZ stawał się dla polskich kół rządowych organizacją coraz bardziej uciążliwą. Taka właśnie ocena wyrażona została m. in. w dniu

⁴⁶ *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1931 - 1934*, s. 42.

⁴⁷ AAN, MSW, nr 850, s. 394. Informacyjny komunikat polityczny MSW nr 10 z 23 XII 1932.

⁴⁸ *Sprawozdanie Dyrekcji ZOKZ 1931 - 1934*, ss. 43 - 44.

⁴⁹ Tamże, ss. 44 - 47.

30 listopada 1933 r. na wspólnej konferencji przedstawiciele Ministerstwa Spraw Zagranicznych (MSZ) i Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Oceniając aktualną przydatność tej organizacji podkreślano wówczas, że ZOKZ utrudnia stosunki polsko-niemieckie, przedstawiając rzekomo niesłusznie opinii publicznej groźbę agresji niemieckiej na Polskę. Ostatecznie konferencja stwierdziła, że w aktualnej sytuacji politycznej „ZOKZ nie przedstawia wartości dla całokształtu stosunków polsko-niemieckich i wewnętrznych; należy go zlikwidować”⁵⁰. Postanowiono zarazem wykorzystać fakt likwidacji ZOKZ jako przejaw postępującego wyciszenia propagandy antyniemieckiej w Polsce. W wyniku przyjętych postanowień, przetargów z działaczami ZOKZ oraz zabiegów organizacyjnych, w listopadzie 1934 r. dokonano reorganizacji oraz zmiany jego nazwy na Polski Związek Zachodni.

W odróżnieniu od ZOKZ, Polski Związek Zachodni został silniej podporządkowany taktyce polskiego MSZ. Na skutek zbyt przesadnej troskliwości władz sanacyjnych o skrupulatne przestrzeganie wykonania polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy z 26 stycznia 1934 r., rozpoczął się dla Związku okres trudnej pracy. Mimo zmienionych warunków, PZZ kontynuował nadal działalność w zakresie propagandy problematyki ziem zachodnich oraz zagadnień związanych z położeniem ludności polskiej w Niemczech. Prace te miały na celu, podobnie jak poprzednio organizowane akcje ZOKZ, zapoznanie społeczeństwa w sposób możliwie dokładny i wszechstronny z niektórymi problemami stosunków polsko-niemieckich bądź też z innymi zagadnieniami z zakresu aktualnych potrzeb ziem zachodnich. Dalszym celem podejmowanych akcji było zdobycie środków finansowych na działalność PZZ.

W 1935 r. „Tydzień Propagandy PZZ” zorganizowano w dniach od 20 marca do 10 kwietnia. Poświęcony został sprawom warunków egzystencji ludności polskiej w Niemczech. Z okazji tej wydano specjalny plakat w nakładzie 22 tys. egzemplarzy, ulotkę w nakładzie 140 tys. oraz rozpowszechniono broszurę pt. *Polacy w Niemczech, ich życie i potrzeby* — w nakładzie 30 tys. egzemplarzy, którą spotkała się z bardzo życzliwym przyjęciem. Składała się ona z obszernego referatu opracowanego przez Włodzimierza Bielskiego oraz z części literackiej obejmującej dwie nowele o aktualnej tematyce pióra Gustawa Morcinka i Edmunda Osmańczyka, utwory ludowe, wiersze oraz hasło Polaków w Niemczech pt. *Pieśń Rodła*. Uzupełnienie materiału propagandowego stanowił wydany przez PZZ z okazji „Tygodnia” biuletyn przeznaczony dla prasy, zawierający 16 artykułów opracowanych m. in. przez: Władysława Raczkiewicza, Bronisława Helczyńskiego, Gustawa Morcinka, Bolesława Srockiego. Charakteryzowały one najważniejsze dziedziny życia ludności polskiej w Niemczech⁵¹. Wynik propagandowej akcji zamknął się zorganizowaniem na terenie całego kraju około 4 000 zebrań poświęconych omówieniu sytuacji Polaków w Niemczech. Natomiast przeprowadzona zbiórka pieniężna przyniosła sumę 76 975,68 zł, która przeznaczona została na działalność PZZ.

⁵⁰ AAN, Ambasada RP w Berlinie, nr 3942, s. 58.

⁵¹ I. Nowak, *op. cit.*, t. III, s. 48.

Następny „Tydzień PZZ” w dniach 30 marca do 6 kwietnia 1936 r. poświęcony został propagandzie zagadnień śląskich. Dzięki sprawnej organizacji również ta impreza spełniła oczekiwania zarówno propagandowe, jak i finansowe. Istotną rolę w propagandzie zagadnień śląskich odegrała broszura pt. *Śląsk w przeszłości i teraźniejszości* oraz specjalnie wydany biuletyn zawierający 23 artykuły opracowane przez takich znawców przedmiotu, jak Aleksander Szczepański, Kazimierz Smogorzewski, Feliks Chrzanowski, Roman Lutman, Tadeusz Kupczyński, Edward Rybarz, Marian Drozdowski, Stefan Papeé, Maksymilian Hasiński i in. Doskonale uzupełnienie „Tygodnia PZZ” stanowiła akcja Polskiego Radia, które — poza audycjami lokalnymi oraz licznymi komunikatami — nadało w tym okresie 11 specjalnych audycji śląskich w programie ogólnopolskim. Również teatry i kina na terenie całego kraju włączyły się do imprez „Tygodnia PZZ”. Liczne akademie, wieczornice, poranki i zebrania w szkołach, organizacjach społecznych, formacjach wojskowych składały się na obraz akcji propagandowej. Ogółem zorganizowano 89 wieców i manifestacji, 277 akademii, wieczornic i poranków oraz 1878 zebrań i odczytów⁵².

Stosunki polsko-niemieckie w r. 1936 nie uległy zmianie, a styczniowa wizyta ministra J. Becka w Berlinie (w drodze do Genewy) oraz lutowe wizyty premiera Goeringa i min. H. Francka w Polsce podkreślały niezmienną polsko-niemiecką deklarację z 26 stycznia 1934 r. Zgrzyt wprowadziła jednak sprawa uregulowania przez Niemcy zobowiązań finansowych, należnych Polsce za korzystanie z tranzytu kolejowego przez Pomorze. Ich wysokość osiągnęła wówczas już sumę około 70 mln zł⁵³. Ponieważ wyegzekwowanie tej kwoty stawało się coraz mniej realne, władze polskie zdecydowały się na częściowe ograniczenie z dniem 7 lutego 1936 r. niemieckiego ruchu tranzytowego przez Pomorze. Były to ograniczenia krótkotrwałe. Tym niemniej wywołały one pewne zaniepokojenie w niemieckich kołach gospodarczych. Również w prasie niemieckiej odżyło na nowo rewizjonistyczne pojęcie „korytarz”. Sprawa ta oraz ogłoszenie w dniu 7 marca 1936 r. przez Niemcy jednostronnych decyzji o wypowiedzeniu układów lokarneńskich i postanowień traktatu wersalskiego w kwestii demilitaryzacji Nadrenii, wzbudziły w społeczeństwie polskim, a szczególnie w kołach PZZ, duże poruszenie. Stąd też następny „Tydzień PZZ”, organizowany w dniach 30 marca do 6 kwietnia 1937 r., poświęcony został propagandzie Pomorza oraz zagadnień pomorskich. Z tej okazji wydano w nakładzie 15 tys. egzemplarzy specjalną broszurę pt. *Pomorze w przeszłości i teraźniejszości*. Składały się na nią: praca Mariana Sydowa pt. *Piękno Pomorza*, referat pt. *Pomorze w przeszłości i teraźniejszości* oraz część literacka w formie tzw. *Wieczornicy kaszubskiej* opartej na ludowych motywach i tekstach kaszubskich. Ponadto Zachodnia Agencja Prasowa opublikowała odrębny biuletyn dla prasy, zawierający 13

⁵² Tamże, ss. 49 - 50.

⁵³ AAN, MSW, nr 963, s. 58. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za I kwartał 1936 r.

artykułów dotyczących historii oraz aktualnych zagadnień kulturalnych, społecznych i gospodarczych Pomorza⁵⁴.

Do propagandy zagadnień pomorskich włączyło się również Polskie Radio. Jeszcze przed rozpoczęciem „Tygodnia” podawało specjalne komunikaty, zaś w dniach 30 marca - 6 kwietnia nadało szereg audycji i pogadanek popularyzujących problematykę pomorską. Także Polska Agencja Telegraficzna poprzez publikowanie w prasie odpowiednich zdjęć i informacji dotyczących Pomorza przyczyniała się do zwiększenia zainteresowania tą problematyką.

Uchwycenie wszystkich imprez organizowanych w dniach „Tygodnia Pomorskiego PZZ” jest rzeczą niemożliwą. Według przybliżonego szacunku, odbyło się w tym czasie kilkadziesiąt wieców i manifestacji, ponad 300 akademii, wieczornic i poranków oraz około 2 000 zebrań i odczytów. Stanowiły one istotny wkład Polskiego Związku Zachodniego w popularyzację zagadnień pomorskich wśród społeczeństwa, a także w dzieło dalszej integracji Pomorza z resztą kraju.

Rozwój sytuacji międzynarodowej, wydarzenia w III Rzeszy, coraz wyraźniej występujący „problem gdański” oraz sprawy mniejszościowe spowodowały ochłodzenie atmosfery w stosunkach polsko-niemieckich w drugiej połowie 1937 r. Równocześnie społeczeństwo polskie z niepokojem śledziło sposób traktowania ludności polskiej w Niemczech oraz aktywizację organizacji niemieckich w Polsce, zwłaszcza na terenie województw zachodnich. Stąd też „Tydzień PZZ” w 1938 r. obchodzony był pod hasłem *Przygranicze — pancernym Rzeczypospolitej*. Celem „Tygodnia” było zwrócenie uwagi czynnikom państwowym na potrzebę większego uodpornienia społeczeństwa polskiego przed hitlerowską propagandą, zaakcentowanie najważniejszych potrzeb inwestycyjnych, komunikacyjnych, gospodarczych, kulturalnych i społecznych oraz otoczenie szczególną opieką powiatów położonych wzdłuż granicy polsko-niemieckiej⁵⁵.

Obchody „Tygodnia” poprzedzone zostały zorganizowaniem w Centrali PZZ oraz w poszczególnych okręgach konferencji prasowych. Wynikiem tego przedsięwzięcia było zamieszczenie w prasie licznych artykułów, komunikatów oraz przedruków ze specjalnie wydanego w tym celu biuletynu Zachodniej Agencji Prasowej. Również i tym razem do akcji włączyło się Polskie Radio, które zarówno przed rozpoczęciem, jak i podczas „Tygodnia” nadało w programie ogólnopolskim szereg komunikatów, audycji i pogadanek. Dzięki zorganizowaniu przez komitety terenowe (wojewódzkie, powiatowe, lokalne) około 3 000 zebrań okolicznościowych oraz ponad 200 akademii, wieczornic, manifestacji ulicznych, również i to przedsięwzięcie trafiło do ogółu społeczeństwa⁵⁶.

W ramach „Tygodnia PZZ” zwrócono szczególną uwagę na konieczność przyjęcia z efektywną pomocą szkołom polskim w powiatach przygranicznych.

⁵⁴ I. Nowak, *op. cit.*, t. III, s. 52.

⁵⁵ APP, PZZ, nr 435, ss. 3 - 4.

⁵⁶ I. Nowak, *op. cit.*, t. III, ss. 54 - 55.

Dzięki inicjatywie PZZ tworzone na terenie kraju stałe komitety opieki nad tymi szkołami. Zapoczątkowano instytucje zakładów opiekuńczych, dzięki czemu szereg organizacji i instytucji przejęło na siebie obowiązki dbania o odpowiednie zaspokojenie potrzeb szkół podopiecznych. Z inicjatywy PZZ również młodzież szkolna nawiązywała kontakty i korespondencję z młodzieżą szkół przygranicznych. Idea zwiększenia opieki nad terenami przygranicza zarówno po stronie polskiej, jak i niemieckiej znalazła również wyraz w pracy wychowawczej szkół polskich. Świadczy o tym chociażby fragment ślubowania, jakie w XX-rocznicę odzyskania niepodległości złożyła młodzież gimnazjum im. C. Plater-Zyberkówny w Warszawie:

„Przyrzekamy pracować nad zespoleniem i zbrataniem serc polskich pod sztandarem Rzeczypospolitej. W tym celu nawiążemy kontakt z Rodakami na pograniczu i za granicą Mazowsza Pruskiego. [...] W myśl hasła rzuconego przez Polski Związek Zachodni *Przygranicze — pancierzem Rzeczypospolitej* zaczniemy pracę po naszej stronie ufni, że każdy, najmniejszy wysiłek, odbije się stokrotnym echem po 'tamtej stronie'. [...] Włożymy jak najwięcej serca i zapału w pracę podtrzymywania ducha narodowego wśród ludności mazurskiej, by nie czuli się garstką narodu odsuniętą od Rodaków, zapomnianą i poniżoną wśród obcych. W miarę sił naszych zrobimy wszystko, by uwierzyli w silną Polskę i czekali godziny powrotu do Matki Ojczyzny”⁵⁷.

Rok 1938 oraz pierwsze miesiące 1939 przyniosły dalsze skomplikowanie stosunków międzynarodowych i wyraźne zapowiedzi nadchodzących wydarzeń. Wysuwane przez Niemcy od października 1938 r. bezpośrednie żądania terytorialne pod adresem Polski uświadomiły całemu społeczeństwu powagę sytuacji i groźbę agresji niemieckiej. Stąd też organizatorzy „Tygodnia PZZ” w dniach 15-22 kwietnia 1939 r. za główne zadanie uznali konieczność mobilizacji wszystkich sił polskich wobec grożącego niebezpieczeństwa niemieckiego. Podkreślano przy tym, że PZZ od samego początku swojej działalności prowadził planową pracę w zakresie uświadamiania społeczeństwu wagi problematyki ziem zachodnich. Hasło przewodnie „Tygodnia PZZ” stanowiła myśl, że „o sile państw i narodów decyduje nie tylko okres zmagania wojennych, ale i codzienny wysiłek planowej pracy nad najpełniejszym rozwojem sił narodowych i państwowych w każdej dziedzinie życia”⁵⁸. Podkreślając swoje zasługi w zakresie upowszechniania w społeczeństwie ideologii zachodniej, PZZ akcentował, że postawa ta wynikała z naturalnego odruchu obrony przed „niespokojnym sąsiadem”. Prace i zainteresowania Polskiego Związku Zachodniego obejmowały różne dziedziny. Do udziału w organizowanych akcjach i imprezach społeczno-politycznych mobilizowano szerokie kręgi społeczeństwa. Stąd też podkreślano w 1939 r. z pewną satysfakcją: „Nie ma u nas dziś ludzi, którzy by ślepi i głusi byli na głos historycznych

⁵⁷ APP, PZZ, nr 334, s. 26. „Biuletyn Informacyjny Polskiego Związku Zachodniego” nr 1 z 1938 r.

⁵⁸ *Polski Związek Zachodni, jego zadania i prace*. Warszawa 1939, s. 4.

doświadczeń”⁵⁹. Organizowane w napiętej atmosferze akcje propagandowe i manifestacje odbijały się szerokim echem wśród społeczeństwa. Liczba zebrania, odczytów, akademii, wieczornic i wszelkich innych imprez, jakie odbyły się w okresie „Tygodnia PZZ” 1939 r. na terenie kraju przewyższyła znacznie liczbę analogicznych imprez organizowanych w latach ubiegłych⁶⁰. Stanowiły one wymowny dowód jednolitej i zdecydowanej postawy całego narodu oraz jego gotowości do odparcia wszelkich zamachów na całość granic Rzeczypospolitej.

Problematyka ziem zachodnich, propaganda ich roli i znaczenia dla Polski w ramach zasygnalizowanych w artykule obchodów i akcji nie wyczerpuje całości zagadnienia. Należy bowiem zdawać sobie sprawę z faktu, że całokształt działalności Związku Obrony Kresów Zachodnich — Polskiego Związku Zachodniego, a więc zarówno działalność organizacyjna, polityczna, kulturalno-oświatowa jak i inicjatywy gospodarcze, podporządkowane były popularyzowaniu problematyki ziem zachodnich oraz oddziaływaniu zarówno na społeczeństwo, jak i czynniki rządowe w kierunku ukształtowania powszechnej świadomości o znaczeniu gospodarczym i kulturalnym tych ziem dla Polski, o istniejącym i systematycznie wzrastającym ich zagrożeniu ze strony rewizjonizmu niemieckiego.

MARIAN MROCZKO

⁵⁹ Tamże, s. 4.

⁶⁰ „Front Zachodni” 1939, nr 5, s. 1.